

РАКОВСКИ, ИЗТОЧНИЯТ ВЪПРОС И БЪЛГАРСКАТА УНИЯ

Тончо Жечев

В края на двадесет и две годишното си царствование султан Абдул Меджид, двайсет и осмият султан от превземането на Цариград, се е чувствувал в построения от него с източно разточителство дворец Долма бахче не по-добре от последните византийски императори. Неговият баща, прочутият Махмуд II, беше започнал с кърви епохата на либерализация на империята, но вместо да я преобразят и обновят, тези реформи усилиха гниенето във всичките ѝ части, така че наследниците му — Абдул Меджид и Абдул Азис — живееха с предчувствията, страховете и суеверията на последните императори. Само разликата във вярата и обичаите направи да не се повтори безпомощната молитва на последния византийски император Константин Палеолог в черквата на Влахерна, когато далечният им пращад от османската династия Мехмед Завоевателя влиза в Константинопол. Защото както някога Византия агонизираше и се стесняваше под напора на дивото племе, така и могъщата в миналото Турска империя сега се свиваше и гърчеше под натиска на всички племена, които я населяваха. Към този натиск отвътре се прибавяше и могъщият натиск на всички европейски сили отвън, които бяха подушили богатата плячка. Всяка империя в края на краищата загива от нещо, загина дори Византия след близо тринадесет-вековно съществуване. Но на Турската империя ѝ бе съдено да загине от духа на XIX в., породен от Френската революция, от небивалото разцъфтяване на националния и племенен фанатизъм, който зае мястото на разпадащите се религиозни общности, под напора на икономическия, идеен, политически либерализъм и буржоазен демократизъм, срещу който се оказаха слаби всички китайски стени, издигнати от империите. Турската империя загиваше тъкмо от това, което според мъглявия замисъл на нейните реформатори трябваше да я обнови, да я спаси, да я приспособи към духа на времето.

Разноплеменните империи като Австро-Унгария и Турция тогава западат, докато движенията на национална основа образуват нови, по-мощни или по-слаби държави или автономни области, като Германия, Италия, Румъния, Гърция, Сърбия и др. В подобни условия в разлагащите се империи се раждат мрачни и мъдри реакционери като Метерних и Константин Леонтиев. Те се възправят срещу течението, срещу всички, и от никого нечути вещаят смърт и гибел. Те надигат глас срещу „лекомислието“, срещу най-широко разпространеното, убедително за здравия разум гледище, че спасението е съвсем близко, напълно достижимо, достатъчно е само държавните мъже, императорът, сенатът, правителството сами да прегърнат знамето на прогреса, сами да поведат тежката държавна кола към приспособяване и помиряване с духа на времето. Метерних и Леонтиев са разбирали, че за да не се разпадне окончателно един орга-

низъм, престанал да живее естествен, органичен живот, трябва да се замрази, херметически да се изолира. Това единствено може да продължи живота му. „Нашата държава е стара — казваше Метерних — и не може да се впуска в никакви опасни опити.“ „Замразете Русия, за да не гние!“ — казваше Леонтия. Известно е, че Метерних виждаше единствено спасението на империята в създаването на пълно политическо и духовно мъртвило в Европа на „Свещения съюз“. Тези консервативни утопии, разбира се, не спасиха Австро-Унгария, но във всеки случай продължиха агонията ѝ. Буржоазно-демократическите начала, родени в Англия и Франция, бързо подкопаваха всички стени, които бяха издигани срещу им, те — във вид на стоки, книги, мода, облекло, обичаи, политическа организация, обществено устройство, граждански ред — достигнаха и Турция за ужас и изумление на ходжи и дервиши. Към тях се нагаждаха, с тях се съобразяваха дори султаните, те ставаха пример и символ на спасение за обезправената рая. Когато Абдул Азис подаде ръка на една жена, на императрица Евгения, да слезе от лодката, този прост акт на учтивост стана символ за староверите, че светът се е обърнал, че Турция дълбоко е въвлечена в общия европейски водовъртеж.

Така или иначе Турция тръгна — повърхностно, половинчато, куцайки с двата крака — по пътя на реформите. Това засили процеса на разпадане и изостри до краен предел Източния въпрос като въпрос за подялба на наследството ѝ. В широкия смисъл на понятието „Източният въпрос“ съществува откак Константин Велики, под напора от Север, пренесе столицата и основа „Новия Рим“, „Втория Рим“. Но до падането на Византия политическото и идеологическо съперничество между Изтока и Запада имаше черковна форма, проявяваше се най-ярко в борбата между Константинополската патриаршия и папския Рим. Завоеванията на турците, заели освен Константинопол голяма част от Азия, Северна Африка, Балканите и стигнали до Виена, коренно преобработиха характера на „Източния въпрос“. Той е един до времето, когато Турската империя съществуваше в цялото си могъщество, и друг по време на упадък ѝ; един до времето на московските княжества и друг след офанзивата на Петър Велики към Юга, след укрепването на руската държавна сила; един докато съществуваше духът на революционна Франция, друг по времето на Наполеон III и стремежите на Втората империя и т. н.

На българските събития, за които по-късно ще стане дума, решително влияние и въздействие оказва състоянието на „Източния въпрос“, непосредствено след Кримската война, разположението на силите, очертано от Парижкия договор, положението на Турция и стремежите на западните сили и Русия към Цариград. Всеки, който иска да разбере характера на тези събития, както и хоризонтите, очертани за България и българите в тази ситуация, трябва внимателно да вникне в целия този комплекс, наречен „Източен въпрос“, и то в онова състояние, в което го намираме след Кримската война.¹

В резултат на Одринския мир Русия спечели позиции в Константинопол и в Югоизточна Европа, за които Екатерина Велика е могла само да мечтае — освен привилегиите, отнасящи се за Проливите, Русия поемаше съгласно договора покровителството на християнското население в Турската империя. Това ѝ даваше възможност пряко да се меси във вътрешните работи на Турция, да разширява своето влияние, като подхранва надеждите на християнските народи

¹ Известно е, че за повод на Кримската война послужиха привилегиите за католиците в „светите места“ на Ерусалим и Витлеем, които Наполеон III искаше да им възвърне. Но в 1808 г. гърците с поддръжката на православните руси съвсем бяха отнели от католиците тези места, без да последва абсолютно нищо, тъй като революционното правителство, а по-късно правителството на Първата империя още не проявявали никаква заинтересованост към този въпрос.

за освобождение — съвсем реални като перспектива, след като се има пред вид, че със силата на руското оръжие бяха създадени независимите или васални Гърция, Влахия, Молдова. Западните сили не можеха да се примирят с това положение, което Русия си беше извоювала, и макар че тогава не успяха да предотвратят събитията, цялата им по-нататъшна политика беше насочена към ликвидирание привилегированото положение на Русия. Логическият край на тази политика беше Кримската война. Още далеч преди нея Николай I нарече Турция „болния човек“. Наричаха я „болен човек“, но това беше евфимизъм, дипломатически език, защото в същност с повече или по-малко основания вече я имаха за умрял човек, тъй като смятаха наследството ѝ за открито. Войната беше война за това наследство на разпадащата се империя. Ако Русия съумееше да запази положението си след Одринския мир, тя щеше да има лъвския пай от това наследство.

Но нейната дипломатическа служба, между другото често ръководена от чужденци, не можа да предусети, че привилегиите, които Русия беше спечелила, щяха да бъдат добра и надеждна почва за образуване на европейска коалиция срещу нея, нещо, от което Англия не захкна да се възползува. Казват, че Николай I, изправен вече пред тази коалиция и видял пълната политическа изолация на своята страна в навечерието на Кримската война (срещу нея се оказа дори спасената от него през революционната 1848 г. Австроунгарска империя), казал: „Познавам двама глупави императори — Ян Собески и себе си — те помогнаха на Австрия, без да видят благодарностите ѝ.“ Но това беше сантименталната страна на въпроса. Иначе Англия бавно, но сигурно успя да се възползува от националистическите аспирации на Втората френска империя, от политическите сметки на Сардиния, от завистта на Австрия към руското положение на Изток, от безизходицата на Турция и да образува голямата европейска коалиция, срещу която Русия се оказа без съюзници, изолирана. Напуснаха я, както трябваше да се очаква, дори сателитите ѝ, възползували се от нейното затруднено положение.

Известно е, че Кримската война, въпреки героичната борба на руските войни, завърши с тежко поражение за Русия, поражение, подготвено още на дипломатическата маса, при цялата политическа и идеологическа офанзива, която предшествува всяка война. Най-голяма роля в подготовката на кримската кампания безспорно имаше Англия, но по обичая си тя остави практическото осъществяване на акцията в други ръце, в ръцете на Франция. Англия умееше да използва за своите по-далечни цели дори честолубието и самолюбието на своите съюзници и противници, така че и този път тя не протестира, когато палмата на първенството в тази война се отреди на Франция, след като заслугите можеха да се измерват по броя на жертвите на бойното поле.

Тъй или иначе в чест на Франция за място на конгреса на мира беше избран Париж, а за негов председател — френският министър на външните работи граф Валуевски. Конгресът се открива на 25 февруари, а мирният договор се подписва на 30 март 1856 г. Именно този мирен договор фиксира обстановката в Европа, при която с нова и най-голяма сила трябваше да се постави българският въпрос. Парижките трактати гарантираха „териториалната неприкосновеност“ на Турската империя, при което всеки опит, „способен да наруши тази неприкосновеност, ще се разглежда като въпрос от общоевропейско значение“. Оттук насетне това стана задълго една от догмите на европейската политика, която формално отнемаше на всички правата да присвояват турски владения и да се вмесват в техните работи, а фактически откриваше пътя за това на всички, които имат сили и средства. Най-важното последствие за нас от парижките договори беше, че на Русия се отне привилегията единствена да покровителства християнското население в Турската империя. Но под формата на гарантиране невмеша-

телство отвън в султанските работи се откри правото за вмешателство и печелене на терен сред това население за всички европейски сили. Цената, с която турският султан за пръв път през деветнадесетия век подписа договор, необвързващ го да отстъпи свои владения, не беше малка, защото по отношение вътрешните си работи турското правителство беше поставено фактически в условията на капитулации. Оттук насетне се откри свободен достъп за западните сили към вътрешните работи на империята, която започна да наподобява второстепенна, зависима страна.

Все с цел да се покаже, че отсега нататък западните сили, а не Русия имат грижата за християнското население на Изток, беше прието, че парижките трактати не могат да бъдат подписани, преди султанът тържествено да обяви на своите християнски поданици известни гаранции за правата им. Англия и Франция обаче се бяха погрижили това да стане преди откриването на конгреса и да направи съответното впечатление както на християните, така и на руската делегация. Така именно се родил прословутият хатихумаюн от 18 февруари 1856 г., главният официален документ, на който се основава нашата легална борба за черковна независимост и културна автономия. В това височайшо турско повеление повторно се потвърждават постановленията на танзимата, с който започнаха реформите, гарантите се правата и привилегиите, формално отдавна предоставени на всички християнски общини, провъзгласява се равенство за всички вероизповедания и народности, както и достъп за християните до всички служби в империята, обезпечава им се право на представителство в държавния съвет и т. н. Парижкят договор юридически закрепил и фиксира едно ново положение на Изток, ново разположение на световните сили, нова фаза в развитието на „Източния въпрос“.

Г. С. Раковски, излъган в най-добрите си надежди от изхода на Севастополската война, особено остро чувствувал и разяснявал състоянието на „Източния въпрос“ през тези години, трагичното стечение на обстоятелствата за българските работи с оглед новото разположение на силите. Романтик и мечтател, Раковски почти не е напушан от реалистическия си усет в политиката. Не случайно най-важните му политически и идеологически съчинения, свързани с обосноваване линията на нашето национално движение, се отнасят към 1860 г., когато кризата в българския въпрос е била особено напрегната, а въпросът за избор на път е бил съдбоносен. Разочарован в надеждите си за помощ отвън, от Запад и Изток, стремежи се да внуши мисълта, че освобождението ни трябва да е наше дело, Раковски доказва, че европейските сили имат свои задни мисли в така наречената грижа за християнското население в Турция, че всяка сила вижда зад това своите особени политически интереси. Великите християнски сили според Раковски отдавна са скъсали с идеализма и безкористното в политиката, в разрешаването на въпросите те не се ръководят от правото на народите, останали под турско владичество, а поставят на преден план вероизповедния въпрос, с който най-лесно могат да се прикриват и спекулират.

След 1829 г. Източният въпрос се разбира различно от силите. Западните страни се ръководят преди всичко от стремежа да спрат напредването на руското влияние в тези области, да унищожат това влияние върху едноплемнените и единоверни с Русия православни на Изток, като погрешно смятат гърците за главен народ в Европейска Турция. „В дипломатският днешен свят и в европейската обща политика — пише в писмо от 1 март 1861 г. Раковски — кои ся управля сичко е особна корист и лична полза! Правда по-силното днес владее! Това е тъй истинно и няма друго. Сега да видим кой какъв интерес има от нас, кои за несчастье сме ся случили при корену на таиа яболка, някогаш наше прите-

жание.¹ След тази обща постановка Раковски разглежда нашия въпрос в рамките на европейската политика от това време. Според него Русия гледа на православните християни в Европейска Турция като естествено полагащо ѝ се наследство от разпадащата се империя и всичко до Кримската война е съдействувало за утвърждаването на това убеждение — еднородието и едноверието ѝ с тези жители на Турция, както и общонародната наклонност към Русия на всички православни. Това според него е било твърде добре известно на западните сили и това е причината за Кримската война, която е трябвало да спре руската инвазия насам. За да обезпечат своя успех, западните сили според Раковски са решили преди всичко да разрушат вероизповедния съюз, който привързва толкова здраво православните към Русия. С това те нанасят едновременно два силни удара — намаляват влиянието на Русия и същевременно спират възраждащата се у нас народност. „Понеже — пише Раковски — тем е твърде добре познато, че наша народност днес само в религия си чувства народност. Нъ ако и не бы имали разрушение Росийского влияния за предмет си чрез той-зи начин тии пак ся биха трудили чрез увожение религии си между ни да добият влияние над нас или по-право да кажа, да си отворят път помежду ни и с времѣ да ни удавят; какъ то ся са толкова други славяни чрез той-зи начин удавили от немци и от други.“² В този пункт Раковски очевидно има пред вид Франция и френските политически, духовни и икономически стремежи на Изток. Защото веднага след това добавя — Англия и Прусия, макар и да не са заинтересовани от католическо нахлуване, още по-малко заинтересовани могат да бъдат от това българите да се доберат до независима черква и свещеничество, като си останат в православие. Те не биха търпели и не биха допуснали това, защото близостта на езика и едноверието с Русия ще създадат нови пречки за тяхното проникване.

Не по-малко сложно намира Раковски положението на Турция и Високата порта с оглед на нашето народностно възбуждане. Отчасти по тактически съображения, отчасти като има пред вид особените турски интереси, Раковски възлага надежди главно на султана и Високата порта, за които нашето отделение от гърците и Патриаршията би било от важно значение. Те нямало да закъснеят да се възползват от него. Но с оглед събитията през 1860 и следващата година Раковски прави вече други изводи — Турция е толкова слаба, нейното относително тегло в решаването на Източния въпрос е така намаляло, че нашата съдба не зависи от султана и неговото правителство. Защото те са стигнали до положението други да заповядват и други да се разполагат в собствения им дом и имот, техните обещания вече нямат за нас стойност. Решението за изпращането на владииците на заточение Раковски тълкува така: „Тук ся види явно чи Порта си играла с нас досега кѣту с едни деца!“³ С оглед на всичко това Раковски констатира, че нашият въпрос именно сега се намира в най-голяма опасност „и ако не ся постѣли достойно, сичко е изгубено!“ Именно в тези условия и в тази източна криза Раковски се стреми да обоснове идеята за създаването на една „българска религия“, за нашето „отделяне от сички“ и за пораждането на едно българско движение, което да покаже, че и „ние сме народ на света“.

С други думи, още със самото си зараждане и първи решителни стъпки „българският въпрос“ попада във водовъртежа на световната политика, на съперничеството между Запада и Изтока. А сложността на нашия въпрос се състои в това, че той се повдига с голяма сила едва когато поради ред обстоятелства всички главни европейски сили се оказват против нашето национално обосо-

¹ Съчинения на Г. С. Раковски, избор, характеристика и обяснителни бележки от М. Арnaudов, С., 1922, стр. 732.

² Архив на Г. С. Раковски, подбор и ред. Г. Димов, т. I, С., 1954.

³ Пак там.

бяване, против нашата културна автономия, търсена във формата на независима и самостоятелна българска черква. Въпреки съчувствието и разбирането на българските искания в известна степен и в руските официални среди, какъвто е случаят с император Александър II, Русия след Кримската война особено много задава на единството на православните в Турция и поради това тя не поддържа нашето искане за пълно отделяне от Патриаршията. Франция е била против, бързайки да се възползува от резултатите на войната. Тя е била готова да подкрепи създаването на независима българска черква само ако тази черква признае върховенството на папата и приеме френското политическо покровителство, т. е. само с цената на пълен религиозен, политически и културен завои в досегашната българска линия и традиция, които трябва да се насочат със същата сила на Запад, с каквато досега са били насочени на Изток. Австрия е била против българската независимост, от една страна, следвайки Метерниховия принцип нищо да не се променя, от друга, защото е била убедена, че една независима българска черква в края на краищата скоро ще попадне под традиционното руско влияние сред българите. Същите съображения са близки и на трезвата дипломация на Англия. Парадоксът тук е, че остава до известна степен да се разчита само на интересите на Турция от българо-гръцката разпра, тъй като тя по самото си естество е била способна да ликвидира „голямата идея“ на гърците за възстановяването на новата им държава в рамките на Византийската империя, както и да способствува за намаляването на руското влияние сред българите. Но за турците не е могъл да остане скрит политическият аспект на проблема за българската независима черква като начален етап от възстановяването на българската държавност и възраждането на българската народност. Така че ние не сме могли прекалено да разчитаме на помощ в освободението си от тези, от които в крайна сметка е трябвало да се освободим. Затова играта на котка и мишка между турците и българите, при честа размяна на ролите, е най-дълга и преплетена с много абсурди, парадокси, интриги, ловки ходове, престорени надежди, показно разочарование и т. н. Именно в тези условия е било необходимо да се изработва и спонтанно развива българската политическа линия на поведение.

Още от играта на Неофит Бозвели и Иларион Стоянович с поляците, с Чайковски и католиците-лазаристи от манастира на Сан Бенедето българите бяха забелязали, че напипват някакво много чувствително място, което раздвижва цялата политическа машина на силите по това време — Русия побърза да погледне съчувствено на българските искания и да употреби влиянието си в Патриаршията с оглед опасността от засилването на френското влияние и католическата експанзия. Западните сили веднага уловиха възможността за разширяване на своите позиции на Изток. Този ход раздвижи дори тежката ориенталска дипломация на турците и Али паша с острия си политически нюх веднага схвана всички възможности, скрити зад българо-гръцките отношения. Сега, в ситуацията след Кримската война, сред българите се намериха хора, които решиха докрай да използват този политически ход, още повече че това нямаше да бъде за пръв (нито за последен) път в българската история.

*

По време на бурните български събития в Цариград през 1860 г. Раковски вече се намирал в Белград, споделяйки тежката участ на политическите емигранти, но и умело ползувайки се от предимствата на тяхното положение. Неговото идване в столицата на Сръбското княжество, васално на султана, малко предшествува великденската акция на цариградските българи, която в негово лице намери възторжен поддръжник — той смята, че събитието от 3 април е

достойно да се празнува ежегодно. Познат и приятел на Иларион Макариополски от тяхната младост в Атина и Цариград, Раковски бил възхитен от решителната му крачка. Човек, пристрастен във всичко, каквото върши, човек на крайностите и полярните страсти, Раковски бърза след всичко станало да закрепи общонационалния авторитет на Иларион. Оттук насетне, във връзка със събитията през тази и следващата година, Раковски ще нарича в писанията си Иларион не иначе, а или „Негово всесвещество Иларион Български“, или просто „Иларион Български“. И тук, както в много други неща, ще се прояви неговият удивителен политически такт и политически реализъм, твърде интересни за човек, който иначе във всички други области, дори в историята и българския език беше способен на произволи. Мисля, че отношението му към Иларион е достатъчно да опровергае повърхностното мнение на Касабов, че Раковски излиза така рязко срещу Драган Цанков и неговото движение, тъй като не може да търпи нищо, което не произлиза от него, на което той не е главатар. Особнячеството и честолубието на Раковски не са тайна за никого, но той, обладан винаги от „неистово родолюбие“, по изказа на Петко Славейков, някак съумява да впрегне в голямото дело и странностите си, нещо, което не е лесно да бъде прозрачно от съвременниците.

Раковски е живял и работил по това време в Белград, имал е широки връзки и достъп до различни кръгове, включително и в двора на новия княз Михаил Обренович, комуто посветил цяла ода в първите броеве на „Дунавски лебед“. Но погледът му през всичкото време бил отправен към Цариград, към събитията, които са ставали там във връзка с българските искания. Трябвало да се изтъкне, че идеологът на българската национална революция тук, отдалеч, е виждал най-ясно по това време значението на черковната борба, картите на всички европейски сили, участващи в голямата политическа игра, чието средоточие по това време е бил босфорският бряг. Раковски е единствен, който може би поради особеното си положение на емигрант видя българския въпрос на фона на световната политика по това време, видя го свързан с положението на Русия, Франция, Турция, Гърция, Сърбия, Румъния, Англия, Германия, Италия, след Кримската война, на фона на предимствата и типичните слабости на интензивното приобщаване на Турската империя към европейските нрави и европейската икономика. За българските цариградски дейци и събития той съди не така припряно, техните усилия и последици му се разкриват в широка перспектива.

Най-характерен момент от идеята на Раковски за българските работи е разочарованието в досегашните му надежди, възлагани на християнските европейски държави при разрешаването на въпроса, постепенното узряване у него на мисълта за самостоятелна българска линия на поведение и действие, за българска политика. „С една реч — пише във вестника му, а това се повтаря непрекъснато с други думи — на български работи са убърнали многи взор и всеки иска да изиграй свой игровод в полза си.“¹ Острото чувство за нашата обособеност в този исторически момент, за нашата ориентировка в европейските интереси, за необходимостта от самостоятелна политическа мисъл и линия преобладава в политическите идеи на Раковски от това време, това е лайтмотивът на неговите разсъждения. Той е узрял за мисълта да се използват противоречията между силите за българските национални въжделения. От 1 септември той започва да издава своя „Дунавски лебед“, първоначално лоялен към Турция и султана. Като се има предвид самочувствието на Раковски, неговата представа за собствената му роля (нещо като шеф на несъществуващо задгранично българско правителство), може да се разбере тази стъпка. Тя не е само продиктувана от васалните отношения на Сърбия, където издава вестника си, тя не е само

¹ Дунавски лебед, бр. 12 от 29 ноември 1860 г.

от съображение за разпространяване на вестника във вътрешността. От някои статии в неговия вестник оставаме с впечатление, че Раковски нарочно ги е адресирал до турските политически кръгове, апелирал е към тях да разберат собствената изгода от българското отделяне от гърците, което ще нанесе смъртоносен удар върху „великата идея“, чийто носител е било гръцкото духовенство. Раковски често напомня на турците „сирийския въпрос“, актуален в този момент, защото Ватикана беше успял да предизвика във връзка с него вмешателството на Франция в работите на Турция. Той предупреждава Портата, че същото може да стане с „българския въпрос“, ако не бъде разрешен справедливо от нея. Всичко това, цялата ситуация през тази година индуктират изумителната енергия и оригинална мисъл на Раковски. Можем да кажем, че това са най-плодотворните години за него като идеолог на българското национално движение и писател. Това направи от него смел и далновиден теоретик на българската черковна борба, най-видният измежду светските дейци, както и пръв, неповторим историк на същата борба. Неговата история на черковния въпрос, събрана в двете му книги „Българският за независимо свещенство въпрос“ (1860) и „Българският вероизповеден въпрос“ (1864), печатани в „Дунавски лебед“ и „Бъдущност“, се отделят измежду богатото му литературно наследство не само с идеите, но и с чисто художествените си качества. Тези историко-теоретически съчинения на Раковски го разкриват може би по-ярко като писател, повече от поезията и диалозите му, в тях е целият той — с естествен слог и тон, с необхватно богатство на житейски и духовен опит, с тънък хумор и богато въображение, с много и ярки спомени, с неподражаемата си, възхитителна импровизация, която започва от интимен спомен, за да отлети във философията. Жалко, че не тази традиция в българската историография получи у нас развитие, че историците престанаха да са писатели, а писателите истории и идеолози. . .

Раковски познаваше из основи не само теорията и историята на черковния въпрос. Черковната борба беше, така да се каже, значителна част от неговата автобиография, милия на сърцето спомен от ранната младост. Интимни връзки, спомени, симпатии и антипатии го свързваха с главните дейци по „Въпросът“, от близко му бяха познати условията на борбата в турската столица, месата на събитията го връщаха от Белград към бреговете на Босфора, край долините на Златния рог, към Арнауткьой, Куручешме, Ортакьой, Балкапан и Балат, свързани с младежите му подвизи и приключения. При неговата възторженост, при способността му дълбоко да се увлича и фантазира, това има голямо значение.

Прав е академик Д. Косев, че Раковски „гледал на черковно-националното движение и участвувал в него като революционер, а не като черковник и просветител“¹. Но това ново, революционно гледище не се явило у него готово, то е плод на дълга и сложна еволюция, свързано е с много нови разочарования у нашия герой, особено много е свързано със събитията през тези години на борба с унията. Раковски може да се счита окончателно утвърден в новото си гледище едва след 1861 г., тогава започва неговото охлаждане към черковната борба, както и съмненията в нейните резултати. Преди това Раковски е слагал ударенията именно на черковния въпрос, като необходимо условие за разрешението на нашия национално-политически въпрос. „Вероизповедният въпрос — убедено твърди той по това време — е днес за нас най-голямото дело, което трябва да занимава всеки българина.“ Или: „... един въпрос (т. е. черковния, б. м.), епизодични мнения на Раковски, а негово убеждение по това време, те се повтарят непрекъснато. Едва в неговия позив от 1862 г. се вижда, че той е готов

¹ Вж. сб. Г. С. Раковски, т. I, С., 1964, стр. 36.

да смята черковната борба изиграла или на път да изиграе историческата си роля за сплотяването на нацията, за повдигането на националното съзнание и самочувствие. Всичко това е въпрос на житейски опит, духовна еволюция, на съдба за него.

Защото Раковски не беше от тези, които нямаха никакъв друг път в живота освен да грабнат пушка или да бягат от царството. Неговият живот, богат на духовни приключения, показва, че той е можел да се нареди блестящо на житейската трапеза. Сравненията с неговите другари ще покажат, че за това беше достатъчно само да е по-благоразумен родолюбец, да го нямаше това негово „неистовство“ в родолюбието, което слага постоянно печат дори в чисто научните му занятия. Иван Вазов вдъхновено е нарисувал неговия портрет, с интуицията на поет е схванал онзи „кръст огромен“, който Раковски носеше и който беше в неговия характер:

природата веша беше се събркала:
тя от теб да стори гений бе искала,
затова в главата ти като в една пещ
фърли толкоз пламък и възторг горещ,
но друг таен демон се намеси тамо:
ти стана създанье от крайности само,
елемент от страсти, от злъчка и мош,
душа пълна с буря, с блясък и с нош.
Твоята вражда беше вражда сатанинска,
твоята любов беше любов исполниска.
Любов без съмнение, без свят, без предел,
що кат кръст огромен ти беше понел. . .

На два пъти в това стихотворение се говори за демон — „таен демон“ и „демон бдящи“ — и това не е случайно. „Демонът“ на Раковски — това е отделна и твърде привлекателна тема. . .

Раковски започна съзнателния си живот, както Гаврил Кръстевич — под крилото на техния земляк и голям сановник княз Стефан Богориди получи солидно образование във великата народна школа на Куручешме. В реформираща се Турция той бил готвен отначало за кариера, каквато тогава иновърци можеха бързо да направят в залазващата империя. Неизповедими са пътищата на съдбата, на хората в историята! Погледнете тези двама души — Раковски и Кръстевич. Има ли нещо по-различно от тях, има ли по-противоположни пътища, по-различаващи се съдби? А те имат едно родно място, и двамата са имали едни и същи учители, завършили са едни и същи училища, знаменитият Стефанаки бей беше настояник и на двамата, те почти са връстници, били са свидетели и участници в едни и същи събития. Писмата на Раковски в неговата младост започват с „многообичний ми г. Кръстевич“. Раковски се надява на неговото „превъзходно ръководство“ в учението. Те са зрели, големи мъже, когато духовните им и политически вълнения са били свързани с една и съща борба — черковната. И все пак станало е така, че нищо у тях не си схожда, в известен смисъл те стават олицетворение на двете партии в българското национално движение в неговия по-ранен етап.

Единият живя като емигрант и умря като емигрант, с надвиснали над главата му смъртни присъди, издадени от същото ведомство, където Кръстевич бавно, но сигурно напредваше към върховете. Раковски си остана неженен годеик, негова невеста беше българското дело. В безспорното родолюбие на Кръстевич има нещо трезво-благоразумно, нещо семейно-интимно, нещо от родолюбието на грижовните бащи на голяма и сплотена челяд. Кръстевич е човек кабинетен, той бърза да се прибере след шумните спорове по комисии,

с Удоволствие напуша тържището на политиката, с наслада се скрива в уютния домашен кръг, сред книгите и ръкописите си. Той е един ненапълно осъществен български учен поради много житейски причини, той има всички качества на учен — знае езици, получил е солидно образование в Цариград и Париж, не е суеумен, а упорит и добросъвестен. В условията на назряващата българска революция той е предтечата на други дейци, строители, тъй както Раковски, сам революционер, стана предтечата на революционерите у нас. Кръстевич е изпълнен с политическо благоразумие, дипломацията и компромисът изразяват същността на неговия благ и кротък характер, чужд на всичко прибързано и крайно. Той е, пак за разлика от Раковски, типичният предреволюционен и следреволюционен български деец, всички големи сътресения го правят някак излишен, тогава за мнозина той става смешен. У Раковски няма нищо от характера на неговия приятел от младини. Той е новатор във всичко, сам блясък и заслепление от блясъка. Всяко негово появяване е свързано с изненада, той не умее никъде и никога да остане в сянка. Той изпълва с огън и страст дори невинните филологически и исторически занимания, всяко от съчиненията му е заредено с динамита на патриотичното и национално въодушевление. Той е роден войвода, неговата стихия е революцията, в тихи времена той не знае какво да прави, може да забогатее бързо, още по-бързо да разпилее натрупаното, да стане също така излишен и смешен, както Кръстевич във време на решителни действия. Ярък и буен, Раковски носи гръм и мълнии навсякъде, където се появи. Кръстевич се придържа към солидните, изконни начала на живота. Единият е празник, другият е трудолюбивият и сив делник на българското дело. Всяко сравнение между двамата — общо и в детайли — навежда на контрасти. Неукротим новатор, Раковски иска да промени дори нещо толкова непроменяемо като езика, той създава своята езикова попара от разни пластове и диалекти, докато добросъвестният и реалистичен Кръстевич става редактор на новобългарския език.

Тези двама дейци на българското дело, които работиха и живяха толкова различно, трябваше да умрат различно, а тяхната следсмъртна съдба да свидетелствува за двата полюса в българското движение. Раковски умря млад, беден и изоставен. Кръстевич доживя патриаршеска възраст и при съобщението за смъртта му българското Народно събрание се изправи на крака. Пренасянето на костите на Раковски в България бележи създаването на неговия непомръкваш ореол, сложи началото на героическия мит за него и живота му. Гробът на Кръстевич открих самотен и изоставен в едно гръцко гробище в Цариград, в мирно съседство и обкръжение на някогашните му политически противници. На ламетника чистачът беше окачил своята метла, а вътре беше оставил своята лопата. Какво е това? Нима ние сме и ще бъдем исторически бебета, които си разказват за поука само героическите митове от своето минало? Ще узреем ли да разбираме безкрайната перспектива и сложност на историята, в която са на своето място и Екзарха и Караджата, и Раковски и Кръстевич, които в своята съвременност са люти противници, а с времето ги виждаме впрегнати да теглят нелеката ѝ кола! Не, тази метла и тази лопата на гроба на Кръстевич ме карат да се задъхам, призракът им не ме напуща. Доскоро не знаех, че несправедливостта към историята засяга също така дълбоко, както всяка друга несправедливост.

Мога да разбера дори Чардафона Велики от Годамо Конаре, тази карикатура на старите комити, нещо като хунвейбин на миналото. Кръстевич беше пристигнал в Пловдив като генерал губернатор, представител на омразната султанска власт, наскоро отхвърлена с толкова жертви от нашите освободители, представител по необходимост на силите, които изкуствено разпокъсаха България. Съдбата на Кръстевич трябваше да го доведе дотук, той беше изпълнение на успешите икономически, политически и административно социални кръгове още в рамките на Турската империя, той беше турски чиновник с българско сърце,

неговата порядъчност умееше да съчетава несъчетаемото — на турска служба, той слугуваше с постоянство и умение на всички законни български искания в един дълъг период от време. Чардафон естествено не можеше да има представа за цялата сложност на неговото положение и жизнен път. Наелектризиран от огнените думи на човек като Захари Стоянов, Чардафон искаше да направи Кръстевич, този „Треперко паша“, смешен и го качи на файтона, като остави годеницата си Делка Шилова да го конвоира с пушка в ръка. Пред Чардафон обаче беше възжеленото съединение на България, пред несложния му ум се изправяше голям турски сановник.

Но каква е тази историческа „чардафонщина“, която и до днес ни пречи зад блясъка на героите да виждаме тези упорити къртове на историята, на нейния делник, на нейната ужасно бавна, но сигурна работа, от които беше и Гаврил Кръстевич? Култът към героите е прекрасно качество на нашия народ, но не за това ли, че зад героите не виждаме големия и сложен опит на строителите, ние често се объркваме в мирни времена, не знаем какво да правим, как да го правим. Не за това ли някогашните герои, както и възпитаваните в преклонение към героите, в по-други времена стават бързо циници, а съвестта си окачат като метла на паметниците на миналото? Ех, сега не е време за героизъм — си казват те, сякаш ако бяха по времето на Раковски, до един щяха да се наредят под знамето на легията му. Но в същност зад тази пешла и подла фраза те разбират — сега е време за живот, за удоволствия, за байганьовски подвизи и келепир. И никой няма да им припомни хора като Кръстевич, които умееха да живеят и вършат своята работа порядъчно и кадърно дори когато на главата им стоеше турска чалма. . . Белински говори на възраждаща се духовно и икономически Русия — вижте англичаните! „Те така добре чувствуват своето национално величие, че ни най-малко не се боят, че може да му повреди разгласяването на недостатъците и тъмните страни на английското общество. . . само слабият, нищожен или състарил се народ, изживял целия свой живот до невъзможността да върви напред, обича да се хвали и повече от всички се страхува да погледне своите рани: той знае, че те са смъртоносни, че неговата действителност не му представя нищо отраднo и че само в самозаблуждаването може да намери онези лъжливи утешения, за които са така лакоми слабите и немощите.“ Това и само това е програма за мъжествено национално самовъзпитание.

Трябва да се схване всичко това, за да се разберат добре мястото и ролята на Раковски в този решаващ момент от българското дело. В тези условия Раковски постепенно изковава идеологията на нашето революционно движение, но революционна партия, организирана революционна сила все още нямаше, цялата енергия на революционера Раковски беше впрегната в черковната борба. Той беше подранил предтеча, чрез него се излюпваше историческата необходимост за преход от легалните към революционните средства за борба, той носеше легалния политически опит на цариградския кръг и бъдещата тайна апостолска мисия. В известен смисъл Раковски е междинна фигура, противоречива и сложна фигура на един преход между борбата за културно-национална автономия и борбата за пълна политическа независимост. Той произлизаше от цариградския кръг, но трябваше да сложи началото на „букурешкия кръг“, да разчисти пътя на комитетите, комитите, на Любен Каравелов, Левски, Ботев. Той участвуваше с цяло сърце в борбите на просветителите за национално освестяване, а подготвяше почва за революционерите, тяхната работа за политическа независимост. Неговата национална идеология, както на дейците от цариградския кръг, е изцяло оформена в борба с гръцката мегаломания и националистически аспирации, но неговите политически средства вече напомнят за антитурската организация и патос на Левски и Ботев. Неговата младост беше огряна от дружба в черковно-патриотичния кръг на Неофит Бозвели, Иларион Макариополски,

Гаврил Кръстевич. В своята зряла възраст той вече е наставник на Левски, негов командир от легията. Ускореното българско развитие след вековно закъснение се отнася не само до политическата сфера. Ние виждаме как далеч преди да е завършила борбата за културна автономия, на вратата на историята застава гордата и решителна сянка на Раковски, която вече е готова за разочарованията от една непобедила борба и твърде внушително изразява цялата необходимост и неумолимост на следващия етап. Така както Ботев след известно време ще напомня еднакво за националното и за социалното освобождение. Както днес е модно да се казва — това, изглежда, е моделът на нашето историческо движение, където е непознат „чистият тип“, бъдещето непрекъснато застъпва миналото, в миналото присъства много от бъдещето, бъдещето не всякога е органично свързано с настоящето и миналото, бъдещето е повече плод на разочарования, отколкото на докрай разкрити възможности, а водачите са такива монолитни смещения!

Ето това е човекът, това е деецът Раковски, от когото в този тежък момент национално-църковната борба, православната партия получи най-силна подкрепа в борбата си с католишката пропаганда и движението на Драган Цанков, при голяма политическа изолация от всички останали страни. В този момент Раковски оказва своята подкрепа без резерви, с голям политически такт, използвайки всички предимства на емигрантското си положение. Вестникът му „Дунавски лебед“, а не поддържаият с чужди средства вестник на Александър Екзарх, и то поддържан тъкмо за тази цел, слаб и залинял по това време, става истински център на антиуниатството, дава голямото сражение на Цанковия в „България“. Най-важното в случая е, че Раковски вижда българския въпрос в аспекта на световната политика и търси смели решения, като си дава пълна сметка за всички перспективи и отговорности. „Нашъ въпрос е един малък въстоиченъ въпросъ“. . . „да не някакъ си да стани раздоръ между народу“ — това са лйтммотивите на Раковски в този тежък час. Сравнението с Източния въпрос му е необходимо, за да доказва непрекъснато, че всички европейски сили са заинтересувани да отбиват руското влияние сред православните народи в Турция и действуват в тази посока. Унията потвърждава това. Тук интересите на Турция и силите съвпадат. От друга страна, бюрократическият идеал на царска Русия за единство на православните под Турско ѝ връзва ръцете. Главната опасност, която унията създава, е да се раздели нашият народ в решаващия момент, да се разполовят неговите сили и да се хвърлят в междусобна война, вместо да последват своята национална кауза. Към края на м. ноември 1860 г. Раковски е така потресен от опасната посока в движението, че дори лансира за кратко време мисълта за компромис с Патриаршията (при положение обаче, че се назначи български екзарх). Той действувал пред новия сръбски княз неговият представител в Цариград да поеме ролята на арбитър.¹ В този момент Раковски насочва цялата си неукротима енергия, всичко си „иступление“ в две посоки — за разобличаване униатското движение и водача му Драган Цанков, и за разработване българска линия, стратегия и тактика.

Не е лесно сега да се преповтарят думите на Раковски за Цанков и неговите ходове. Те са родени в огъня на жестока полемика, където понякога в интересе на скъпата за всички истина се използва дори лъжата. Раковски е бил близък с Цанков до неотдавна. Но, изглежда, тази близост само е дала отровните капки на личната неприязнь, когато пътищата им се разделили, а животът ги изправил един срещу друг. Те са понаучили един за друг няколко интимни подробности, които сега ще използват за голямата си цел. Самият Цанков е майстор да поднесе подобен род подробности. Той не закъсня да „напомни“, че Раковски. . .

¹ Архив на Г. С. Раковски, т. I, стр. 215—216.

откраднал книги от техния дом в Свищов. „Голтащи“, „отчаяни лекета“, „нехранимайковци“ — това са част от удобните за преповтаряне сега изрази от тази полемика. Но всичко това е дан на времето и разгорещените страсти. По-важното е, че стимулиран от тази борба, Раковски непрекъснато се връща към историята ѝ, към теорията на националните движения, разработва насъщните въпроси на нашата национална революция.

Изглежда, че мисълта за компромис с Патриаршията при създаването се положение бързо напуска Раковски. Постепенно той е бил информиран по-добре за органическите слабости на движението за присъединяване към католиците. Защото още в края на декември, след акта за съединението, той подлага на същия огън Александър Екзарх за предложението му да признаем патриарха, с някои от нашите условия — „съвсем крайно убийство на народния ни въпрос“, направено уж от съжаление за „католишкото приклучение“ — така вестникът на Раковски квалифицира предложението на Екзарх. „Народоубиец“ — е наречен той. Колко е била непопулярна идеята за всякакъв компромис с Патриаршията, дори след опасностите, създадени от унията, може да се съди от един случай. Екзарх направил своето предложение при един събор в Метеха. В събранието влиза Везенков, черибашия на дялгерите и градинарите, които започнали да правят униатския параклис, човек, разярен до полуда от золумите на гръцките владии в Македония, готов на всичко срещу тях — днес да помогне на унията, утре да се бори срещу нея, — за него е било важно само кой е против Патриаршията и нейните владии. Та влиза той в събранието по времето, когато, важен и благороден, Екзарх прави своите дипломатически предложения, нашепнати от Руското посолство. Везенков слушал и не вярвал на ушите си — българин ли говори това! Очите му се налели с кръв, непонейки се в ярост, той тръгнал страшен към Екзарх, хванал го за врата и пред събранието бил готов да го удуши. За този случай също се разказва в „Дунавски лебед“. Постепенно мисълта на Раковски за противодействие на униатството взема друга посока, доразвивана и уточнявана по хода на самите събития през следващата година.

В историческите съчинения у нас сега е прието да се твърди, че Раковски участва в черковната борба не като просветител, а като революционер. Но това твърдение в повечето случаи остава неаргументирана фраза. А то е вярно. Интересно е, че то преди всичко се изразява в гледището на Раковски за черквата като организация, нещо характерно изобщо за много широк кръг дейци на Българското възрождане. Докато дълбоко религиозните църковни дейци, мистичните натури постигат християнското учение и морал, като влизат в конфликт с черковната организация, с „историческото християнство“, по изказа на един от тях, то Раковски вижда значението и ролята само на „историческото християнство“, бидейки религиозно индиферентен. Нещо повече — той твърди, че нашето народностно чувство се запазило само благодарение на религията, разбирайки под това очевидно българската черковна организация, нейните обичаи и ритуал, които в тези години стават символи на национална обособеност и израз на национална патетика. Тук именно се корени изключителната свобода, с която Раковски и нашите възрожденски дейци се отнасят към институциите и традициите на черквата — ако тя служи и трябва да служи на националните домогвания, то тя трябва да се съобразява и променя в зависимост от условията на националната борба. Това го има у всички, но негов пръв и най-краен изразител е Раковски, повторен при други условия от Тодор Икономов.

Само така може да се обясни парадоксът, че в борбата на Раковски с унията, една борба, която според декларациите трябваше да съхрани древните връзки, предания и обряди на българската черква, той предложи проект за най-радикална промяна на всичките ѝ институции, традиционни връзки и организация. Става дума за проекта на Раковски, роден в дните на най-голямо затруднение, в кри-

зата на българското движение за създаването на „българска религия“. При такова положение — пише той на Дайнелов на 28 февруари 1861, — кѹту сме влезли всеки в една такава голяма борба, за да отбегнем сички удари католишки, протестантски, грѹцки и славянски, нам не остава нищо друго, освен да ся отделим от сички с някоя си нова от нас измислена малка ерес религиозна. Тогава секи ще тегли рѹка от нас и Европа ши ни заштити, като покажем, чи ний имаме особена за себе българска религия. Такова едно нещо може да ся въведе в някой си обряди и в самий символ и в 9-и му член. Нѹ ся изискува дълбоко размисление и осторожност голяма, да не би никак си да стани раздор от того между народу, нѹ сички единомушно и съгласно да приемат това. На такова мнения са многих славян. Съобщете това нашим, а особено нашему свещеноначалнику. Нека размислят добре и зрело върху това и което намерят за добро и да действуват.¹ Това би могло да бъде начало на реформация. Черковната история знае вековни борби и войни за къде-къде по-скромни проекти, по-незначителни реформи в черквата. За Раковски дори символа на вярата, хилядолетен въпрос на спорове между западната и източната черква, не представлява никакво препятствие. У нас, където черквата става инструмент за национални домогвания, които собствено не само нямат връзка с изконните цели на вселенската черква, но от нейно гледище ѝ се противопоставят, тези проекти и това по същество революционно гледище към нейните институции е нещо напълно обяснимо. Това е другата страна на „типологията“ на българското развитие, която обяснява връзката и прерастването на черковната борба в политическа и революционна. Планът на Раковски за създаването на „българска религия“, за нова организация на българската черква е доста подробно разработен.

Тук е важно да се подчертае, че у Раковски националната идея напълно е изместила религиозната, а според неговия план новата организация на българската черква трябва да замества българската държавна организация, докато сме в рамките на Турската империя. В плана за основаването на българска народна черква, обособена и отделена от всички, за създаването на „българска религия“, неговият и на нашите възрожденци възглед за целите и задачите на черковната борба стигат до логическия си край, до мисълта и убеждението, че черковната организация е единствено възможната национална организация и администрация на този етап от борбата. При това Раковски изразява в случая най-пълно особеностите на българската национална идея в нейния зенит, която с оглед разположението на силите, с оглед националните възможности и положение се оказва в много пунктове утопична, но все тѹй примамлива: пълна национална независимост, признаване правото на другите, при твърдо отстояване на своето, да покажем на цял свят невиджана досега национална веротърпимост. Пак с оглед логиката на своята новородена национална идеология Раковски вижда главно и единствено политическите последици от предлаганата реформа в българската черковна организация, Той непрекъснато набляга, че това ще произведе шум в Европа, че по този повод ще се заговори за нас, че ще дадем пример, като с веротърпимостта си нашата черква се издигне над всички останали, потънали в съперничества и вражди. Според него ние, българите, сме останали непознати досега на Европа по две главни причини — не сме организирали никакво свое движение, с което да покажем, че и ние сме народ в света и че в книжовното поприще също не сме се проявили пред европейския свят.² В случая Раковски очевидно има пред вид по-новата история, защото знайно е, че тъкмо обратното той виждаше в старата история на българите. Борбата с унията беше довела Раковски до мисли, които, от една страна, в този момент оказаха неопценима помощ на православната партия, а, от друга, поставиха основите на национално-революционните идеи и действия.

¹ Съчинения на Раковски, С., 1922, стр. 730.

² Пак там, стр. 735—737.